UDK 342.8(497.11)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2025.18.ch8

Goran Novaković*

Univerzitet u Beogradu
Srbija

Nasumičan odabir političkih predstavnika: jedna alternativa izborima u Srbiji**

SAŽETAK

Kao odgovor na krizu političkog legitimiteta, izazvanu korišćenjem izbora kao jedinog mehanizma odabira političkih predstavnika, rad razmatra mehanizme odlučivanja koji počivaju na nasumičnom odabiru kao alternativi koja bi tu legitimnost nadomestila u Srbiji. Rad predlaže tri modela implementacije nasumičnog odabira političkih predstavnika i razmatra njihovu primenjivost u Srbiji. Prvi model su građanske skupštine, drugi Gastilov i Vrajtov *legislature by lot*, a treći Borišisov *multi-body sortition*. Zaključuje se da, iako svaki od modela ima potencijal da ispuni zahteve legitimnog političkog predstavljanja, trenutno ne postoje uslovi za njihovom širom primenjivošću u hibridnom režimu kakav je Srbija. Potencijal nasumičnog odabira se, međutim, vidi u institucio-

* Istraživač-pripravnik na Univerzitetu u Beogradu – Fakultetu političkih nauka. Kontakt email: goran.novakovic@fpn.bg.ac.rs.

** Rad je nastao kao rezultat istraživanja za potrebe izrade master rada „Predlozi institucionalizacije nasumičnog odabira političkih predstavnika u Srbiji“, odbranjenog 30.9.2024. na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

nalizaciji mehanizama nižih opsega i njegovoj ulozi u procesima osnaživanja i izgradnje kompetencija građana za političku participaciju, što bi za rezultat imalo demokratizaciju društva.

KLJUČNE REČI: nasumičan odabir, izbori, političko predstavljanje, legitimitet, demokratske inovacije, Srbija

UVOD

Razvoji u pogledu krize legitimiteta, postdemokratskih iskušenja i sve veće autoritarizacije političkih sistema širom sveta čine legitimitet pitanjem od centralnog značaja za savremene teorije demokratije. Izabrani politički predstavnici više ne uživaju podršku građana koji ih biraju, što otvara pitanje da li građani i dalje prihvataju ideje na kojima se predstavnička demokratija zasniva. Upitno je da li izbori imaju kapacitet da daju legitimitet političkim predstavnicima da u ime suverenih građana donose političke odluke, kao što je to prvobitno bilo zamišljeno. Oni u konsolidovanim demokratijama služe utoliko za ponovni izbor profesionalnih političara, a u nedemokratskim režimima, kakav je Srbija, nisu više od fasade koja služi za stvaranje privida podrške vlasti od strane građana. Građani se ni u jednim ni u drugim ne osećaju predstavljeno.

Rad razmatra alternativan izvor demokratskog legitimiteta političkih predstavnika u vidu nasumičnog odabira.[1] Doskora su razmatranja nasumi-

1 Koristim termin „nasumičan odabir" kao direktan prevod engleskog pojma *random selection*. Kod nas se ponekad koristi anglicizam „selekcija" (*selection*) ne bi li se označili različiti mehanizmi biranja onih koji će vršiti neke političke funkcije, pa bismo tako mogli razlikovati „selekciju putem izbora", odnosno „selekciju glasanjem", sa jedne strane, i „nasumičnu selekciju", „selekciju žrebom", „selekciju kockom" ili neki sličan sklop, sa druge strane. Korišćenje anglicizma mi se, međutim, nije činilo dovoljno prikladnim i primerenim. Nedovoljno prikladnim mi se činilo i korišćenje pojma „izbor" u sintagmama „nasumičan izbor", „izbor žrebom" ili „izbor kockom". Nastojao sam da izbegnem korišćenje ovog pojma u onim slučajevima koji se ne odnose na izbore (*elections*). Isti pojam se doduše nešto ređe koristi u domaćim izdanjima. Prevod knjige *Protiv izbora* Davida van Rejbruka, na primer, koristi sklop „izbor žrebom". Učinilo mi se da se time ne postavlja jasna granica između onih slučajeva kada se izraz koristi za biranje glasanjem i za nasumično biranje, pošto je pojam „izbori" previše usko vezan za glasanje. Stoga, odlučio sam se za korišćenje pojma „odabir", direktnog prevoda engleskog pojma *selection*, koji je istovremeno i pojam za koji se opredeljuje i većina srpskih prevoda antičkih spisa i drugih dela koji se bave odabirom žrebom. U tom pogledu su precizni izrazi „nasumičan odabir" (*random selection*), „odabir kockom" i „odabir žrebom" (*selection by lot*). Pojam „odabir" ponekad koristim i u bliskom značenju sa pojmom „biranje", ne bih li pristupio mehanizmu neutralno: izbori i nasumičan odabir su samo različiti mehanizmi „odabira", odnosno „biranja", onih koji će da vrše vlast. U suštini, svaka upotreba pojma „odabir" poklapa se sa upotrebom anglicizma „selekcija". Da bi se u engleskom jeziku označio nasumičan odabir građana za političke funkcije često se koristi pojam *sortition*. Ponovo, korišćenje izraza „sorticija" ili „sortiranje" činilo mi se neprimerenim i stranim, a bilo bi ih teško i

čnog odabira bila rezervisana za istorijske primere upotrebe žreba prilikom odabira građana za vršenje političkih funkcija. Razmatranja o njegovim mogućim ulogama u savremenim procesima odlučivanjasu u proteklim decenijama, međutim, u naglom porastu (Dowlen 2008; Gastil & Wright 2019a; Rejbruk 2018; Sintomer 2023). Na pojam nasumičnog odabira gledam samo kao na jedan od metoda kojima je moguće biti odabran na neku političku funkciju, ne odbacujući u celini pozitivne odlike izborai načelno se ne zalažući za njihovo potpuno ukidanje. Stoga ovom problemu pristupam u skladu sa trenutno preovlađujućim pravcem u političkoj teoriji, koji nasumičan odabir razmatra u okviru demokratskih inovacija, kojima su neki od ciljeva pospešivanje građanske participacije i povećanje demokratičnosti, legitimnosti i kvaliteta donesenih političkih odluka (Smith 2009). U tom pogledu se nadovezujem i na rastuću literaturu o demokratskim inovacijama u Srbiji i regionu (Damnjanović 2018; Fiket *et al*. 2024; Fiket & Đorđević 2022).

Rad sledi stav da je uspeh izbora u pogledu pružanja legitimiteta političkim predstavnicima u savremenim društvima ograničen i da je nasumičan odabir alternativa koja bi mogla nadomestiti njihov demokratski legitimitet. U radu se, stoga, razmatra na koji način bi u Srbiji bilo moguće primeniti mehanizme nasumičnog odabira političkih predstavnika, ne bi li demokratski legitimno predstavljanje od strane nasumično odabranih predstavnika bilo uspešno. S tim u cilju, prikazujem tri modela predstavničkih tela koji uključuju nasumično odabrane političke predstavnike i razmatram njihovu primenjivost u kontekstu Srbije. Prvi model su građanske skupštine, inovativne institucije zasnovane ne načelima deliberativne demokratije. Drugi model je *legislature by lot*, predstavljena u radu Džona Gastila (*John Gastil*) i Erika OlinaVrajta (*Erik Olin Wright*), koji podrazumeva postojanje nasumičnog odabira predstavnika u dvodomom predstavničkom telu. I treći model je *multy-body sortition* Terila Borišisa (*Terrill Bouricius*), koji predstavlja složen sistem tela u okviru zakonodavnog sistema.[2] U radu ne pravim skicu predstavničkih institucija kakve bi trebalo da budu, već pre dajem predloge modela prisutnih u literaturi za širu raspravu o institucionalizaciji mehanizama nasumičnog odabira u Srbiji.

---

objasniti. Još neki bliski izrazi sa kojima će se čitalac susresti u literaturi su „lutrija" ili „žrebanje". Pojam „lutrija" (*lottery*) se najčešće koristi u širem smislu. Danas se najpoznatije njegovo značenje odnosi na lutriju koja se koristi u igrama na sreću. U političkoj teoriji se tim pojmom uopšteno označava nasumična preraspodela dobara, a ne samo političkih funkcija. U tom smislu „odabir žrebom" bi značio isto što i „odabir putem lutrije" (*selection via lottery*). Pojam „žrebanje" je prikladan regionalnim jezicima. Na njegovu štetu, međutim, ide njegova arhaičnost. Iz tih razloga ću se držati sklopova „nasumičan odabir" i „odabir žrebom", sa mogućim uključivanjem i ostalih pomenutih pojmova, u zavisnosti od konteksta.

2 Usled nemogućnosti prevođenja pojmova *legislature by lot* i *multy-body sortition* na srpski jezik odlučio sam da zadržim njihove izvorne oblike na engleskom jeziku, dopunjujući ih opisima na srpskom jeziku.

Dva su cilja koja bi razmatranje ovog pitanja trebalo da postigne. Prvi cilj je da ospori dominantan stav o vezi izbora i demokratizacije, te da predstavi nasumičan odabir kao valjanu alternativu izborima u raspravama o demokratizaciji u Srbiji. Empirijske studije demokratizacije su do sada bile usredsređene na postizanje slobodnih i poštenih izbornih procedura kao osnove koja će u sklopu odgovarajućih institucionalnih aranžmana voditi uspostavljanju demokratije u nedemokratskim režimima. Razvoj demokratskih inovacija i sa njima povezanog nasumičnog odabira pokazuje da je demokratizacija moguća i nezavisno od izbornih procedura i tradicionalnih institucionalnih aranžmana. Drugi cilj je da podstakne otvaranje rasprave o nasumičnom odabiru u domaćoj političkoj teoriji. Naime, tema nasumičnog odabira je kod većine domaćih autora u potpunosti zapostavljena, verovatno jer je viđena kao relikt prošlosti. Kod manjeg dela autora je nedovoljno prisutna. Ona je ili predmet analiza antičkih i drugih istorijskih spisa, koji se tiču primene žreba, ili se ponegde pomene kada autori razmatraju srodne savremene teme, ali nikada nije u središtu njihovih razmatranja.

KRIZA POLITIČKOG LEGITIMITETA, HIBRIDNI REŽIM I POSTDEMOKRATIJA: O PROBLEMIMA LEGITIMNOSTI POLITIČKOG PREDSTAVLJANJA I DEMOKRATIZACIJE

Prilikom uspostavljanja temelja savremenih demokratskih poredaka, još u doba koje je usledilo za velikim revolucijama iz XVIII veka, kada je proglašeno načelo narodne suverenosti, osmišljen je sistem političke vladavine zasnovan na izborima i političkom predstavljanju, koji će kasnije biti poznat kao predstavnička demokratija. Narodna suverenost će se od tada ispoljavati preko narodnih predstavnika, koji će crpeti legitimitet iz izbora. Građani bi na povremenim izborima davali podršku izabranim predstavnicima da u predstavničkim telima govore i donose zakone u njihovo ime. Na taj način, prema dugo prevladavajućem stavu, odlučivanje je stavljeno u ruke građanima, a predstavnička demokratija je važila za jedini legitiman oblik vladavine.

Takvo stanje stvari danas menja kriza političkog legitimiteta, izražena u osećaju građana da ih izabrani predstavnici ne predstavljaju (Kastels 2022). Nekoliko je pokazatelja toga. Prvo, na to ukazuju podaci o nepoverenju građana prema izabranim predstavnicima i predstavničkim institucijama koje dobijamo preko istraživanja javnog mnjenja, kako u svetu (Pew Research Center 2024) tako i u Srbiji (WFD 2020). Drugo, građani se sve više odriču korišćenja prava glasa. Milioni građana evropskih država zato ostaju nepredstavljeni u parlamentima (Rejbruk 2018, 13), dok se u Srbiji izlaznost na izbore kreće tek između 50% i 60% (Teodosijević & Pavlović 2020, 38–39). Što se manje građana odluči da izađe na izbore to je legitimnost izabranih predstavnika, koja počiva na saglasnosti koju im građani poveravaju na izborima, manja. Treće,

građani se okreću vaninstitucionalnoj političkoj participaciji kroz političke pokrete i protesnu politiku, kao alternativi tradicionalnim vidovima participacije i postojećem sistemu (Krastev 2017; Dimitrijević 2016, 109–39). I četvrto, čak i kada se građani odlučuju za izlazak na izbore, oni svojim glasom iskazuju bunt, često ga dajući populističkim partijama i kandidatima, koji sebe prezentuju kao drugačije u odnosu na tradicionalne predstavnike. Ni Srbija nije izuzetak od ovog trenda (Spasojević & Stojiljković 2020, 108–17).

Krizu političkog legitimiteta u Srbiji pogoršava njeno nazadovanje u pogledu kvaliteta demokratije (Владисављевић 2019). Ona je, prema poslednjim izveštajima o stanju demokratije, označena kao izborna autokratija (V-Dem 2024), odnosno hibridni režim (Freedom House 2024). Takvi režimi imaju neke karakteristike demokratskih, ali i neke autoritarnih režima. Blizak pojam je kompetitivni autoritarizam, definisan kao režim koji poseduje načelno demokratske institucije i kompetitivne izbore, ali uveliko nepravedne, gde vladajuće partije koriste državne resurse, medije i druga sredstva kako bi se održali na vlasti (Levitsky & Way 2010). Isti režim se često označava i kao „diktatura spina" – prema novom načinu autoritarnog upravljanja u kome autoritarni lideri vladavinu strahom i nasiljem, prisutnu u starim diktaturama, zamenjuju vladavinom manipulacije informacijama (Gurijev & Trajsman 2022). Izborni proces u režimu kompetitivnog autoritarizma u Srbiji je duboko neregularan i nepravedan: postoji sveobuhvatna dominacija vladajuće partije i njenog lidera u medijskom prostoru, koja omogućuje neprestanu funkcionersku kampanju praćenu napadima na kritički nastrojene novinare, opoziciju i ostale kritičare režima, ali i sveprisutna manipulacija izbornim rezultatima pomoću ucenjivanja, zastrašivanja i podmićivanja glasača, te prekrajanja izbornih spiskova i drugih kršenja izbornih procedura (Lončar & Spasojević 2024). Tome doprinosi kontrola vladajuće partije nad javnim resursima i institucijama sudske vlasti. Ovakav režim pojačava gorepomenute efekte krize političkog legitimiteta, više doprinoseći apatiji i pasivizaciji građana, njihovom nepoverenju autoritetima i odustajanju od političke participacije (Fiket, Pavlović & Pudar Draško 2017).

Postoji saglasnost da je za ovaj sistem neophodno da se demokratizuje, a dobar deo rasprave o demokratizaciji u Srbiji tiče se poboljšanja izbornih uslova. Štaviše, ovde postoji opsežna rasprava o reformama izbornog sistema. Opsežna je i akademska literatura o izborima, izbornom dizajnu i reformi izbornog sistema koja je prati (Bursać 2024; Вучићевић 2020; Јовановић 2022). Neretko će se čuti i stavovi da je postojeći izborni sistem glavna prepreka demokratiji u ovoj državi. Njih sledi pretpostavka da će implementacija valjanih institucionalnih aranžmana stvoriti demokratske procedure koje bi garantovale odgovornost i smenjivost političkih predstavnika, što je u skladu sa načelima empirijskih studija demokratizacije koje polaze od minimalističke koncepcije demokratije za koju su izbori „definišuća odlika" (Przeworski 1999).

Takvo shvatanje demokratije najbliže sledi teorije Jozefa Šumpetera (*Joseph Schumpeter*) i Roberta Dala (*Robert Dahl*). Šumpeterova koncepcija za cilj ima stvaranje efikasne vlade. Demokratija, shvaćena kao metod izbora vlade,

definiše se kao konkurentska borba zainteresovanih za vršenje političke vlasti za glasove građana. Uloga građana svedena je na davanje pristanka putem većine svojih glasova onima koji će donositi političke odluke i uskraćivanje tog pristanka, odnosno njihovu smenu (Šumpeter 1960, 335–400). Dal je taj koji je napravio konačni otklon od demokratije kao ideala, uvodeći pojam poliarhije – političkog sistema koga karakterišu visok stepen političkog takmičenja između suprotstavljenih političkih aktera i visok stepen političke participacije građana u izbornim procedurama (Dal 1997, 11–26). Pošto je demokratija neostvariv ideal, poliarhija je najbolje što u praksi možemo imati. Stoga se minimalističke koncepcije demokratije zadovoljavaju sistemom oličenom u slobodnim i poštenim izbornim procedurama i institucionalnim aranžmanima, poput podele vlasti, poštovanja političkih prava građana, političkog pluralizma, nezavisnosti sudstva i slobode medija, koji takve izbore omogućuju. Izbori, u takvom sistemu, služe kao mehanizam pristanka da nas određeni političari predstavljaju, ali i kao mehanizam njihove odgovornosti pred glasačima.

Iako minimalističke teorije demokratije predviđaju pravo građana da se upuste u političku utakmicu, one otvaraju prostor za profesionalizaciju politike, pri kojoj će elite na vlasti izborne i političke procedure staviti pod kontrolu i suštinski izmeniti značenje pojma demokratije. Odatle polaze postdemokratske kritike minimalističke koncepcije demokratije (Pavićević 2016a). Prema najpoznatijoj takvoj teoriji, koja dolazi od Kolina Krauča (*Colin Crouch*), demokratija postoji tamo gde „se masi običnih ljudi pruža suštinska prilika da uzmu aktivno učešće i da, ne samo putem glasanja, već i kroz raspravu i nezavisne organizacije, oblikuju agendu javnog života" (Krauč 2018, 9). Demokratije ima „kada ljudi aktivno koriste ove mogućnosti i kada elita nije u stanju da kontroliše i trivijalizuje političku raspravu" (*Ibid*.). U savremenim zapadnim društvima to, međutim, nije slučaj. Iako tamo izbori i dalje postoje i mogu ostvariti neke efekte, oni predstavljaju „strogo kontrolisani spektakl pod budnim nadzorom rivalskih timova stručnjaka" (*Ibid*.), gde se manipulacijom uz pomoć metoda preuzetih iz šou-biznisa i marketinga nastoji omogućiti reizbor političara (*Ibid*. 26–27). Sa druge strane, Krauč ističe da građani političare više ne mogu držati odgovornim putem izbora za loše poslovanje, pošto vlade, podstaknute neoliberalnom logikom tržišta, obavljanje javnih službi prepuštaju privatnom sektoru, sklapajući sa njim niz ugovora i tako ograničavajući se na ulogu garanta slobodnog tržišta (*Ibid*. 96 i dalje). Stoga više ne možemo govoriti o demokratiji, pošto građani ne kontrolišu demokratske procedure, ali ne možemo govoriti ni o nedemokratiji, jer one ipak postoje. Krauč stoga postdemokratijom naziva stanje u kome se moć nalazi u rukama nebrojne ekonomsko-političke elite, a koje se u proceduralnom smislu poklapa sa pretpostavkama minimalističkih teorija demokratije.

Problem koji detektuju postdemokratske kritike demokratije poreklo ima u procesima koji su otpočeli još u vreme Američke i Francuske revolucije. Minimalističko shvatanje demokratije posledica je viševekovnog procesa, koga Pavićević i Simendić (2016) nazivaju „disciplinovanjem demokratije", a

koji prati prelazak sa shvatanja demokratije kao oblika vladavine na shvatanje demokratije kao načela legitimacije. Radi se o „nastojanj[u] da se ovlada demokratskim procesom i njegovim ishodima" (*Ibid*. 14). Demokratija je dugo bila viđena kao nestabilan i neodrživ poredak, upravo jer su široke narodne mase nedovoljno kvalifikovane za bavljenje politikom (Ransijer 2017). Bilo je potrebno uspostaviti mehanizme koji bi „obuzda[li] pretenzije prosečne osobe da utiče na političko odlučivanje" (Pavićević & Simendić 2016, 14). Stoga su osnivači novih poredaka osmislili režime zasnovane na izborima i političkom predstavljanju, koje nisu nazivali demokratijama, već republikama ili predstavničkim vladavinama.

To uočava Bernard Manen (*Bernard Manin*), ističući da je osnivačima predstavničkih vladavina bilo u cilju stvoriti sistem u kome će na pozicije vlasti doći izabrana aristokratija, kojoj bi građani putem izbora dali pristanak za vršenje vlasti (Manin 1997). U tom pogledu, prilikom uspostavljanja predstavničke vladavine, njihovi osnivači uopšte nisu razmatrali odabir žrebom, koji je do tada važio za demokratski metod odabira onih koji će vršiti vlast i bio srž političkih sistema antičke Atine i apeninskih gradova-republika renesansnog perioda, već su namerno odabrali izbore koji su do tada važili za aristokratski metod (*Ibid*. 42–93). Dakle, novi sistem je odbacio ranija demokratska načela koja su omogućavala građanima da putem žreba dođu na političke funkcije, i za svoju osnovu je uzeo njihovo davanje saglasnosti izabranoj aristokratiji, odnosno legitimisanje izabranih predstavnika da odlučuju u njihovo ime.

Manenova razmatranja podstaći će raspravu o onome što se označava kao „aristokratska teza" o prirodi izbora (Pavićević 2016b). Prema Manenu, izbori su demokratski i egalitarni, jer daju svim građanima ravnopravnost u biranju predstavnika i da kao predstavnici budu birani (pod uslovom univerzalnih izbornih prava), nezavisno od njihove ekonomske ili društvene pozadine (Manin 1997, 49), ali i aristokratski i neegalitarni, jer na više načina omogućuju da budu izabrani oni koji poseduju visoko vrednovane i retke karakteristike, ali i natprosečna materijalna dobra (*Ibid*. 135–145). Upravo je ovaj aristokratski karakter izbora igrao najveću ulogu prilikom uspostavljanja novih poredaka. Njihovim osnivačima bilo je važno da na političke funkcije budu izabrani oni građani koji su najbolji i stoga su se, prema Manenovoj tezi, odlučili za njih, a na štetu žreba. Žreb je ubuduće bio zaboravljen, a pojam demokratije je bio disciplinovan sve do njenog minimalističkog poimanja.

Dalji tok tog procesa odredile su značajne promene društvenog i političkog konteksta koje su se u međuvremenu desile. Prvo su nastale političke partije, a zatim je pravo glasa postalo univerzalno, razvilo se organizovano građansko društvo, te i komercijalni i društveni mediji (Rejbruk 2018, 40 i dalje). Prvobitno je trebalo da ove promene omoguće poboljšanje demokratskih uslova, šireći pristup demokratskim procesima na celo građanstvo. Međutim, omogućivši manipulaciju širokim građanskim masama, one su vodile okolnostima koje Krauč opisuje kao postdemokratiju.

Ovo poglavlje nastojalo je da rasvetli probleme koji proizlaze iz opšteprihvaćenog pristupa demokratizaciji u Srbiji i njegovih implikacija na rešavanje postojeće krize političkog legitimiteta. Naime, pretpostavlja se da bi uspostavljanje slobodnih i poštenih izbornih procedura u hibridnom režimu omogućilo demokratske uslove i odgovornost političkih predstavnika u kojima bi političko predstavljanje bilo legitimno. Međutim, ukoliko se demokratizacija shvati na takav način, najbolje što može da se postigne jeste postdemokratsko stanje u kome političko-ekonomska elita ima moć da utiče na odluke građana na prilikom izbora, ali i da se izuzme odgovornosti usled lošeg odlučivanja. Uvidi u rasprave o postdemokratiji ukazuju da je kriza političkog legitimiteta u zapadnim društvima izazvana postavljanjem pravila igre koji pogoduju ponovnom izboru političko-ekonomske elite na pozicije moći i vode neegalitarnoj raspodeli političkih funkcija u kojoj većina građana ostaje nepredstavljena. Stoga, ukoliko želimo demokratizaciju režima u Srbiji ne bismo li omogućili legitimno demokratsko predstavljanje, trebalo bi da razmotrimo jedan alternativan pristup koji pretenduje da ove probleme reši.

DEMOKRATSKE INOVACIJE I NASUMIČAN ODABIR

Teškoće izbora da stvore istinski demokratski poredak uočili su i teoretičari participativne demokratije (Pateman 1970). Prema njima, manjkavost izbora je u tome što, svevši ulogu građana na čin glasanja, ne pružaju mogućnost obrazovanja građana za političko odlučivanje. Kerol Pejtmen (*Carole Pateman*) ističe neophodnost postojanja participativnog društva, odnosno participativnog sistema, u kome postoje institucije koje omogućuju građanima da svakodnevno učestvuju u odlučivanju o stvarima koje su im bitne. Ona naglašava i odnos između institucija i ličnosti pojedinaca. Ukoliko su institucije demokratske, i građani koji su sa njima u interakciji će se ponašati u skladu sa demokratskim načelima. Kada su institucije autoritarne, i pojedinci će biti takvi. Ako participacija u participativnom sistemu ima obrazovnu ulogu, to znači da što građani budu više učestvovali to će biti kompetentniji da donose političke odluke. A to za rezultat ima stabilnost demokratskog poretka. Participacija je stoga aktivan proces u kome se građani obrazuju za politiku, što je nemoguće ostvariti u pasivnom činu glasanja na izborima (Pateman 1970; 2012).

Srodan argument dolazi i od teoretičara deliberativne demokratije. Premda će o tome biti više reči u narednom delu rada, ovde je dovoljno naglasiti da su oni osmislili mehanizme u pogledu deliberativnih mini-javnosti (*deliberative-mini publics*), u kojima je reprezentativnom uzorku građana omogućeno demokratsko odlučivanje kroz deliberaciju. Ovi deliberativni mehanizmi uključuju predstavnike svih građana na koje odluka koju bi trebalo doneti utiče, koji učestvuju u raspravi koristeći se informisanom argumentacijom, što za rezultat ima donošenje demokratski legitimnijih i epistemički kvalitetnijih odluka

(Fiket 2019). Dakle, ovi teoretičari smatraju, i empirijski dokazuju, da će otvorena rasprava među ravnopravnim građanima omogućiti njihovo sticanje neophodnih znanja, pospešivanje njihove informisanosti i razvoj kompetencija u argumentovanju svojih stavova, kao i promenu stavova koji nisu u skladu sa racionalnom argumentacijom, što će za rezultat imati kvalitetne i legitimne demokratske odluke.

Na pretpostavkama participativne i deliberativne demokratije razvijene su demokratske inovacije. U pitanju su „institucije koje su posebno osmišljene da povećaju i produbе građansku participaciju u procesu donošenja političkih odluka" (Smith 2009). Ovo shvatanje se, međutim, odnosi na konsolidovane demokratije Zapada. U kontekstu Srbije, jednog nedemokratskog režima, demokratske inovacije ne bi imale ulogu da samo „povećaju i produbе građansku participaciju", već i da uz pomoć nje omoguće demokratizaciju režima. Učešće građana u ovakvim inovativnim institucijama vodilo bi njihovom učenju participativnoj kulturi, sticanju potrebnih kompetencija i ohrabrivanju da nastave učestvovati i uticati na procese odlučivanja. Nadilazi se fokus na slobodne i poštene izbore, koji građanima ne ostavljaju prostora za učenje, i zahteva se veća prisutnost participacije i deliberacije, ne bi li se taj nedostatak izbora nadomestio. Obrazovani i ohrabreni građani trebalo bi da predstavljaju branu nedemokratskim težnjama političara, i tako budu nosioci alternativnog vida demokratizacije. Najpoznatiji dokaz ovoj tezi nalazimo u pozitivnom iskustvu sa demokratskim inovacijama u brazilskom gradu Porto Alegre, gde je njihovo uvođenje znatno uticalo na demokratizaciju (Pateman 2012; Smith 2009, 30–71). Stoga ne čude dalji napori sa demokratskim inovacijama u nedemokratskim okruženjima (Fiket & Đorđević 2022, 6–9).

Demokratske inovacije idu ruku pod ruku sa nasumičnim odabirom (Gastil & Wright 2019a; Rejbruk 2018; Sintomer 2023). On, sa jedne strane, stvara mogućnost građanima da budu odabrani za učešće u odlučivanju o problemima koji se tiču njihovog svakodnevnog života, i to u okolnostima u kojima je nemoguće uključiti celu populaciju, ali i da, sa druge strane, donosioci odluka budu oni na koje će se odluke odnositi, na taj način omogućujući da donesene odluke budu informisane potrebama i iskustvima građana. Slično je bilo i u antičkoj Atini, gde je slavljeno „naizmenično vladanje i potčinjavanje" (Aristotel 1976, 1317b). Atinjanima je bilo jasno da je neophodno da građani, ukoliko će se potčinjavati nekoj vlasti, u njoj moraju i da učestvuju. Biranje žrebom i rotacija na dužnostima su to omogućavali.

Stoga i ne čudi porast literature u oblasti demokratskih inovacija koja se zalaže za povratak upotrebe žreba u politici kao dopune, pa čak i stavova o potpunom odbacivanju izbora zarad upotrebe nasumičnog odabira. Pošto izbori imaju tendenciju da stvore ishode koji idu u korist onim građanima koji poseduju određene karakteristike ili bogatstva, odnosno ekonomsko-političkoj upravljačkoj eliti, razvijeni su argumenti o prednostima nasumičnog odabira građana na političke funkcije, bilo što za ishod ima egalitarnu preraspodelu političkih funkcija (Stone 2016), bilo zbog toga što on onemogućuje uticaj

razlozima na ishode odlučivanja (Stone 2009). Nakon više vekova odbacivanja nasumičnog odabira, a zbog pomenutih razloga kombinovanih sa shvatanjem da je političko predstavljanje neophodno u savremenim složenim društvima (Lončar 2023, 31–37), svedoci smo napredovanja stava da nasumičan odabir političkih predstavnika kroz demokratske inovacije predstavlja valjanu alternativu izborima.

MINI-JAVNOSTI I POLITIČKO PREDSTAVLJANJE: PITANJE LEGITIMITETA NASUMIČNO ODABRANIH PREDSTAVNIKA

Savremena politička teorija obiluje radovima koji se bave nasumičnim odabirom građana za učešće u deliberativnim mini-javnostima (Sintomer 2023, 189–249; Smith 2009, 72–110). U pitanju su empirijska ostvarenja načela deliberativne demokratije, najviše razvijenih poslednjih decenija prošlog veka u radovima Jirgena Habermasa (*Jürgen Habermas*) i njegovih sledbenika, kao i sledbenika Džona Rolsa (*John Rawls*). Šejla Benhabib (*Seyla Benhabib*) razmatra problem legitimnosti u kontekstu teorije deliberativne demokratije (Benhabib 1994). Prema ovoj autorki, demokratska legitimnost, koju ona definiše kao „verovanje građana da su najviše ustanove društva i odluke koje one donose u ime javnosti vredne poslušnosti" (*Ibid*. 27), u savremenim društvima treba da potiče iz „slobodne i neograničene javne deliberacije o svim pitanjima zajedničkog interesa" (*Ibid*. 26). Pošto je bilo potrebno preneti ove teorijske osnove na teren prakse, osmišljene su deliberativne mini-javnosti, jedan od vidova demokratskih inovacija.

Mini-javnosti, odnosno javnosti u malom, predstavljaju umanjene arene kojima je cilj preslikati populaciju teritorije za koju donose odluke. Stoga njihovi organizatori, prilikom odabira učesnika, vode računa o predstavljenosti različitih društvenih grupa, najčešće u pogledu geografskog porekla, roda i starosti, ali i drugih relevantnih osobina, poput etničke pripadnosti i slično. Upravo je zahtev za reprezentativnim uzorkom građana vratio potrebu za žrebom u politici. Nasumično biranje učesnika mini-javnosti bilo je omogućeno prethodnim razvojem statističkih metoda, koje već dugo omogućuju pouzdane reprezentativne uzorke ispitanika za istraživanja javnog mnjenja (Sintomer 2023, 189–192). Zahvaljujući ovim metodama, inkluzivnost mini-javnosti postala je jedna od njihovih najvećih prednosti (Smith 2009, 79–88).

Nasumično odabrani građani u mini-javnostima vode informisanu i argumentovanu raspravu o problemima koji ih se tiču. Njihova informisanost se postiže pomoću prethodno pripremljenih informativnih materijala, kao i kroz panele na kojima mogu saslušati i propitati stručnjake i druge relevantne aktere iz oblasti o kojoj se raspravlja. O kvalitetu i redu rasprave brinu se angažovani facilitatori. Cilj je stvoriti okruženje u kome će se svi učesnici osećati prijatno

da podele stavove i argumente, ne bi li grupa stekla što bolji uvid u različita iskustva i potrebe građana. Iza ovoga stoji pretpostavka deliberativne demokratije da će loši argumenti od strane grupe biti odbačeni, a oni dobri na kraju pobediti. Literatura se uveliko slaže oko visokog stepena kvaliteta deliberacije među nasumično odabranim građanima u mini-javnostima, njihovim sposobnostima da nauče, saslušaju i poštuju one sa kojima se ranije nisu slagali, te kvalitetom i legitimnošću njihovih odluka (*Ibid*. 94–101).

Eksperimenti sa mini-javnostima i napreci u njihovoj institucionalizaciji u proteklim decenijama otvorili su raspravu o nasumičnom odabiru njihovih učesnika kao novom legitimnom vidu političkog predstavljanja, koji pretenduje da reši probleme krize političkog legitimiteta izazvane korišćenjem izbora. Nasuprot izabranim predstavnicima, čija je teza da je njima na izborima poveren mandat da predstavljaju narod i da nasumično odabrani građani predstavljaju samo sebe,[3] Iv Sintonmer (*Yves Sintomer*) iznosi četiri teze zašto je predstavljanje u nasumično odabranim mini-javnostima legitimnije od predstavljanja izabranih predstavnika (Sintomer 2023, 252–259).

Prvo, mini-javnosti su „otelovljenje naroda, mikrokosmos zajednice odabrani sa svrhom deliberacije o opštem dobru" (*Ibid*. 254). U pitanju je ideja čije su osnove prisutne još u Dalovim razmatranjima o formiranju „mini-populusa", čiji bi članovi bili nasumično odabrani (Dal 1999, 441). Kako je svrha parlamenata u predstavničkim sistemima u modernom dobu bila da izabrani predstavnici predstavljaju celinu građanstva u umanjenom telu i donose odluke o opštem dobru, tako je i svrha mini-javnosti da nasumično odabran reprezentativan uzorak građana u umanjenom telu predstavlja celinu u istom pogledu. Za razliku od biranja predstavnika putem izbora, koji favorizuju građane koji poseduju određene osobine i materijalna dobra i za posledicu ima da „demokratska aristokratija" bude ta koja predstavlja celinu (Manin 1997, 132 i dalje), nasumičan odabir građana za učešće u predstavničkom telu omogućuje istinsko preslikavanje celine zahvaljujući egalitarnim ishodima preraspodele ovih političkih funkcija (Stone 2016).

Drugo, mini-javnosti omogućuju ostvarenje onoga što Hana Pitkin (*Hanna Pitkin*) naziva deskriptivnim predstavljanjem (Pitkin 1967). U pitanju je shvatanje da se legitimno predstavljanje postiže onda kada struktura predstavničkog tela oslikava strukturu demosa koji je u njemu predstavljen. Legitimnost mini-javnosti, stoga, izvire iz njihovog uključivanja reprezentativnog uzorka građana. Cilj nije postići u potpunosti nasumičan uzorak, pošto je unapred određeno da on treba biti reprezentativan i uključiti sve relevantne društvene grupe, niti je cilj ostvariti savršenu reprezentativnost. Zapravo, važno je omo-

3 Tradicionalnu tezu da izbori izabranim predstavnicima daju mandat da predstavljaju interese građana (Pitkin 1967) u pitanje dovodi i rastuća literatura o predstavljanju od strane neizabranih, neformalnih predstavnika, koji potiču iz sfere civilnog društva i u javnosti iznose predstavničke tvrdnje, boreći se za nečije interese ili potrebe (Lončar 2023).

gućiti svim relevantnim društvenim grupama da budu predstavljene tako da se njihovi glasovi čuju, što nekad znači i natpredstavljenost marginalizovanih grupa. U takvim okolnostima, oni koji nalikuju onima koje predstavljaju mogu pouzdano govoriti u njihovo ime, pošto su im iskustva i potrebe slični. Nasumičan uzorak je jedini način na koji se može ostvariti približna proporcionalnost predstavničkog tela sa demosom (Stone 2009, 389–390).

Treća Sintomerova teza tiče se rekonceptualizacije pojmova koji označavaju tri uslova koji su za Pitkin neophodni za legitimno političko predstavljanje – autorizacije, responzivnosti[4] i odgovornosti. Autorizacija predstavnika odnosi se na momenat njihovog ovlašćivanja da zastupaju nečije interese. Ona je, prema Sintomeru, u slučaju nasumično odabranih predstavnika moguća u uslovima institucionalizacije mini-javnosti. Kao što autorizacija sudija i porotnika potiče od ustava i zakona, tako je neophodno i da mini-javnosti postanu deo pravnog sistema, odnosno da uloge i položaji njihovih učesnika budu pravno definisani. Responzivnost se odnosi na osetljivost predstavnika na potrebe onih koje predstavljaju. Za ovog autora je očigledno da će predstavnici koji nalikuju onima koje predstavljaju imati više obzira za njihova osećanja i brige, nego što bi to bio slučaj sa izabranim predstavnicima čiji obzir za potrebe glasača dolazi od interesa za ponovnim izborom. Odgovornost nasumično odabranih predstavnika u mini-javnostima Sintomer dokazuje na četiri nivoa. Posmatranje rada mini-javnosti dokazalo je da se njihovi učesnici, sa jedne strane, osećaju odgovorno autoritetima koji su im poverili mesto u mini-javnostima, i da se osećaju odgovorno prema javnosti koju treba da predstavljaju. Treći nivo se odnosi na odgovornost koju omogućuje zajednička deliberacija. U svakom slučaju, kada bi neki od učesnika mini-javnosti pokušao da zastupa partikularne interese ili da se ne ponaša u skladu sa pravilima oko kojih su se dogovorili, ostali učesnici bi ga pozvali na odgovornost, a on bi izgubio kredibilitet. Na kraju, kada bi mini-javnosti bile institucionalizovane, zahtevale bi mehanizme koji bi pravnim putem definisali odgovornost njenih učesnika i propisali sankcije za njihovo nepoželjno postupanje, kao što je to slučaj i sada sa izabranim predstavnicima.

Sintomer iznosi i četvrtu tezu da vid predstavljanja koji omogućuje nasumičan odabir više odgovara predstavljanju interesa budućih generacija i bića koja nisu ljudi. Pošto ove grupe nemaju mogućnost da autorizuju i drže odgovornim izabrane predstavnike putem izbora, veća je verovatnoća da će za njihove potrebe imati obzira nasumično odabrani predstavnici nego oni koji svoju odgovornost vezuju za ponovni izbor.

4 Prevod pojma je preuzet iz Lončar 2023, za njeno objašnjenje videti fusnotu 1 na stranama 24–25.

PREDLOZI INSTITUCIONALIZACIJE NASUMIČNOG ODABIRA POLITIČKIH PREDSTAVNIKA U SRBIJI

Žreb se u Srbiji već koristi u procesu izbora predsednika Republike prilikom određivanja redosleda kandidata na izbornoj listi. Žreb u ovom procesu, međutim, nema stvarnu funkciju, već služi da redosled kandidata na izbornoj listi bude nepristrasno određen. Ostavljajući razmatranja o srodnim praksama ili na njima zasnovanim predlozima, čija bi upotreba mogla poboljšati kvalitet izbornih procedura, u ovom delu rada se bavim inovativnim predstavničkim telima koja bi uključivala nasumično odabrane članove. Stoga ću predstaviti tri modela predstavničkih tela koji se u teoriji javljaju kao potencijalni načini institucionalizacije nasumičnog odabira političkih predstavnika, a prate načela demokratski legitimnog predstavljanja izloženog u prethodnom delu rada, i razmotriti perspektive njihove institucionalizacije u Srbiji.

Građanske skupštine

Već par decenija se u kontekstu demokratskih inovacija sprovode eksperimenti sa mini-javnostima, praćeni njihovom postepenom institucionalizacijom. U Srbiji je do sada organizovano nekoliko njihovih varijacija u vidu građanskih skupština od strane članova akademske zajednice i civilnog društva. Premda ne postoji studija uticaja nasumičnog odabira na ishode građanskih skupština u Srbiji, i uprkos razlikovanju metoda odabira učesnika u zavisnosti od ciljeva građanske skupštine i nedovoljnog broja onih koje koriste nasumičan odabir, istaknuto je nastojanje njihovih organizatora da u svakom slučaju budu predstavljene kategorije stanovništva pogođenog problemima o kojima se raspravljalo, zatim stručnjaci, aktivisti i donosioci odluka. Ovde se osvrćem na najpoznatije primere građanskih skupština u Srbiji (Fiket & Đorđević 2022; Timotijević & Čukić 2024).

Nasumičan uzorak građana uključila je građanska skupština koja se bavila proširenjem pešačke zone u Beogradu 2020. godine. Uzorak je predstavljao populaciju naseljenu na prostoru o kome se raspravljalo, uključujući građane sa invaliditetom, starije građane, roditelje male dece, vlasnike lokalnih preduzeća i zaposlene na tom prostoru. Zatim su uključeni i članovi lokalnih aktivističkih inicijativa i pozvani donosioci odluka. Sličan model ponovljen je u građanskoj skupštini održanoj u Valjevu na temu zagađenja vazduha (Fiket & Đorđević 2022, 14). Potom je, u nizu građanskih skupština održanih u Beogradu o pitanjima urbanističkog planiranja, održana i građanska skupština koja se bavila Generalnim urbanističkim planom za Grad Beograd. Uključila je nasumičan reprezentativan uzorak populacije Beograda, zajedno sa stručnjacima, a bili su pozvani i donosioci odluka. Ostale građanske skupštine u ovom nizu su se fokusirale na probleme specifične određenim krajevima grada, te su regrutovale učesnike putem aktivnih građana. Iako je cilj

bio uključiti pogođene kategorije stanovništva, uzorak nije bio nasumičan (Timotijević & Čukić 2024, 101–102).

Istraživanja sprovedena nakon građanske skupštine u Beogradu u 2020. godini pokazuju očekivane pozitivne ishode u pogledu kvaliteta rasprave i međusobnog poštovanja među učesnicima, zatim pozitivnog uticaja rasprave na povećanje znanja učesnika o problemima o kojima se raspravlja i na promenu stavova koje su imali pre deliberacije, zatim njihove kompetentnosti da se koriste racionalnom argumentacijom i da donose promišljene odluke, zadovoljstva učešćem u skupštini, kao i njihovog ohrabrivanja i interesovanja da se ubuduće bave istim i sličnim problemima (Đorđević & Vasiljević 2022; Fiket, Ilić & Pudar Draško 2022; Janković 2022). Bilo kako bilo, nepostojanje studije uticaja nasumičnog odabira učesnika na ishode građanskih skupština u Srbiji otežava razmatranje njegovih perspektiva. Možemo se utoliko zadovoljiti pretpostavkom da će uticaj nasumičnog odabira na kvalitet donesenih odluka i u ovom kontekstu biti pozitivan, s obzirom na teorijske pretpostavke i njegove pozitivne ishode u mini-javnostima sprovedenim u konsolidovanim demokratijama Zapada – pre svega u pogledu inkluzivnosti nedovoljno predstavljenih grupa i njihovih potreba.

Uprkos nekim pozitivnim ishodima, nije se pokazala perspektivnost građanskih skupština u kontekstu hibridnog režima. Naime, učesnici su u odgovorima na upitnike po okončanju rasprave pokazali smanjenje zadovoljstva funkcionisanjem lokalne demokratije u odnosu na odgovore koje su dali na ista pitanja pre rasprave, te su negativno ocenili korisnost komentara donosilaca odluka. Autori analize ovakve ishode objašnjavaju odbijanjem donosilaca odluka da učestvuju u građanskim skupštinama (Fiket, Ilić & Pudar Draško 2022). Pošto se njihovo odbijanje da odgovore na pozive za učešćem pokazalo kao pravilo i ubuduće, stiče se utisak da politički predstavnici ne pokazuju osetljivost za potrebe građana. Dokazuje se opredeljenost političkih predstavnika ka samostalnom donošenju odluka i postojanje njihovog nepoverenja prema participativnim mehanizmima i učešću građana, što pak građanima ne daje razloga da im veruju.

Sve u svemu, čini se da je problem sa građanskim skupštinama u hibridnom režimu Srbije u tome što njihove odluke nemaju institucionalne posledice. Bez institucionalizacije one ostaju eksperimentalni podvizi za koje su zainteresovani samo deo akademske javnosti i civilnog društva, a učesnici ih napuštaju razočarani svojom nemogućnošću uticaja na donošenje političkih odluka, sve dok ostali građani nisu ni informisani o njihovom održavanju. Da bi građanske skupštine, ali i nasumičan odabir uopšte, stoga, imali pozitivne efekte na krizu političkog legitimiteta, neophodno je da se prvobitno institucionalizuju i postanu deo političkog sistema. Na taj način bi bili ispunjeni i uslovi autorizacije i odgovornosti nasumično odabranih građana u ulozi političkih predstavnika, što bi trebalo da bude važan korak u ostvarivanju legitimnog predstavljanja.

Građanske skupštine je moguće institucionalizovati na različitim nivoima upravljanja. Najpogodnije su za lokalne sredine, ali imaju svoje prednosti i u donošenju različitih odluka na nacionalnom nivou, uključujući promene izbornog sistema ili promene ustava, kako je to bio slučaj u poznatim svetskim primerima (Smith 2009, 72–110; Reuchamps & Suiter 2016). Za razliku od nacionalnih parlamenata, kao i lokalnih i regionalnih skupština kao stalnih tela, građanske skupštine se bave posebnim pitanjima i raspuštaju kada obave posao. Stoga bi prilikom njihove institucionalizacije većina zakonodavnog posla i dalje bila poverena parlamentima i skupštinama.

"Legislature by Lot": nasumičan odabir u dvodomom zakonodavnom telu

Razvijen teorijski predlog o institucionalizaciji tela, čiji bi se članovi birali žrebom, kao jednog od domova u okviru dvodomog zakonodavnog sistema dolazi od Džona Gastila i Erika Olina Vrajta u uvodnom tekstu zbornika iz Vrajtovog serijala o „realnim utopijama" (Gastil & Wright 2019b).[5] Oni svoju ideju sumiraju u četiri elementa. Prvo, zalažu se za predstavničko telo sastavljeno od dva doma, od kojih će jedan uključiti na izborima izabrane predstavnike, a drugi nasumično odabrane građane. Drugo, oba doma su jednaka, i oba predlažu zakone i glasaju o predlozima onog drugog doma. Treće, mora da postoji prihvatljiva nadoknada koja bi podstakla građane da se odazovu ukoliko ih je žreb odredio. I četvrto, treba da bude određen mandat u kome će nasumično odabrani građani služiti, s tim da se početak mandata ne poklapa za sve njih. Istovremeno treba da služe oni iskusniji i oni koji tek dolaze. Svima na početku služenja treba da bude omogućena obuka i podrška ne bi li mogli kompetentno da obavljaju zakonodavni posao (*Ibid*. 4).

Dva doma bi trebalo da imaju „recipročan odnos", odnosno da se međusobno dopunjuju i ograničavaju (*Ibid*. 35). Dom sa izabranim predstavnicima omogućio bi zadržavanje prednosti koje povezujemo sa njihovim radom, i to najviše u pogledu kompetentnosti političara da formiraju politike, zatim takmičarske prirode izbora i sukobljavanja stavova različitih aktera, uloge političkih partija u obrazovanju i mobilizaciji građana, i slično. Dom sa nasumično odabranim građanima bi pak omogućio sve prednosti prisutne u mini-javnostima. Zapravo, on je zamišljen kao stalno telo zasnovano na principima mini-javnosti, uključujući reprezentativan uzorak građana i kvalitetan delibera-

5 Prethodno je objavljeno više radova koji se zalažu za reformu nekog od domova nacionalnih parlamenata tako da uključuju nasumičan odabir političkih predstavnika ili se čak zalažu za uvođenje trećeg (Rejbruk 2018, 99–104). Dva takva rada predlažu reforme britanskog parlamenta. Prvi se zalaže za uvođenje nasumičnog odabira pri izboru članova gornjeg doma (Barnett & Carty 2008), a drugi donjeg doma (Sutherland 2008). Treći poznati predlog tiče se reforme donjeg doma američkog Kongresa (Callenbach & Phillips 2008). Zapravo, prva razmatranja uvođenja nasumičnog odabira predstavnika u Kongresu dolaze od Roberta Dala (Dahl 1990).

tivni proces. Ovakav dizajn bi omogućio i nasumično odabranim građanima koji se zainteresuju za politiku da svoju karijeru nastave učestvujući u konvencionalnim oblicima politike.

Gastil i Vrajt predlažu nekoliko načina na koje bi se ovakav dvodomi sistem mogao stvoriti. Prvo i najlakše je zameniti već postojeće gornje domove čiji su članovi imenovani. To je slučaj u zemljama kao što su države vestminsterskog tipa demokratije u kojima je gornji dom ostatak tradicionalnog sistema. Drugo, moguće je reformisati velike donje domove u dvodomim sistemima provincija srednje veličine tako da uključuju nasumičan uzorak građana. Treće je uvođenje nasumičnog odabira u zakonodavnim telima u političkim sistemima koji su novi ili u procesu formiranja. Četvrto, nasumičan odabir može biti uveden u zakonodavno telo postepeno tako što bi, na primer, građani na izborima umesto za partiju mogli da glasaju za nasumičnog građanina. Broj glasova za opciju „nasumičan građanin" odredio bi broj mandata za koje će građani biti odabrani žrebom. I peto, nasumičan odabir bi mogao biti postignut postepeno kroz zaživljavanje institucija nižih ambicija, poput građanskih skupština i drugih demokratskih inovacija, koje uključuju nasumične uzorke i raspuštaju se nakon nekog vremena (*Ibid*. 35–38).

Srbija trenutno nema dvodomi parlament, te bi ovakva reforma u svom punom kapacitetu morala ići otežano i kroz ustavne reforme. Trenutno postoje bolji izgledi za četvrtu i petu opciju koju ovi autori predlažu. Najsigurniji put bi bio posvetiti se inovacijama nižeg obima sa ambicijama da za krajnji ishod imaju institucionalizaciju nasumičnog odabira širih obima. To bi značilo da kapacitete treba usmeriti na zaživljavanje institucija kao što su građanske skupštine ili slične demokratske inovacije čiji bi učesnici bili birani žrebom. Međutim, takav pristup ne bi za rezultat imao uvođenje nasumičnog odabira u stalna predstavnička tela u Srbiji u skorije vreme. U tom pogledu, čini se pogodnijim uvođenje opcije „nasumičan građanin" na izborne liste prilikom parlamentarnih, ili čak pokrajinskih i lokalnih izbora. Srbija, naime, ima proporcionalni izborni sistem sa jednom izbornom jedinicom, gde svaka izborna lista dobija broj mandata koji je proporcionalan njenom izbornom uspehu. Opcija „nasumičan građanin" bi bila tretirana kao bilo koja lista koju su priložile partije ili grupe građana, s tim što bi mandati za izborne liste bili raspodeljeni prema unapred predloženim kandidatima, a mandati za opciju „nasumičan građanin" bi bili kasnije raspodeljeni građanima koje za vršenje funkcije narodnih poslanika, odnosno odbornika, odredi žreb. Nedostatak ovog pristupa je u nepostojanju izgleda da će građani u dovoljnoj meri glasati za opciju „nasumičan građanin". Čak i kada bi ona dobila dovoljno glasova da omogući nekolicini građana da se žrebom odrede za poslanike ili odbornike, oni bi predstavljali manjinu koja bi lako bila marginalizovana među većinom profesionalnih političara. Sa druge strane, na ovakav način ne bi bilo moguće obrazovati reprezentativan uzorak. Ono što bi bilo moguće jeste da će čak i ta manjina građana steći kompetencije i biti ohrabrena za dalje učešće u političkim procesima. U

bilo kom slučaju, ovakvi pomaci bi trebalo samo da budu „odskočna daska" za uvođenje kompleksnijih mehanizama nasumičnog odabira.

Prednost modela u kome se u zakonodavno telo uključuju nasumično odabrani građani u odnosu na građanske skupštine je u njegovom stalnom karakteru. Građanske skupštine se obrazuju sa ciljem rešavanja određenog pitanja i raspuštaju se pošto su posao obavile. Uvođenje nasumičnog odabira u parlamente i skupštine omogućilo bi građanima da učestvuju u svim fazama zakonodavnog procesa i da odlučuju o zakonima koji se tiču svih sfera društva u stalnom telu. Građani bi se smenjivali u vršenju te funkcije kada im istekne mandat, ali bi u svakom trenutku neko od njih učestvovao u zakonodavnom radu.

Razmatranje ovog modela u hibridnom režimu mora se, međutim, voditi sa znanjem da su to sistemi u kojima vladajuća partija ima moć i resurse da manipuliše radom parlamenta. Prilikom uvođenja nasumičnog odabira u dvodomi parlamentarni sistem u jednom takvom režimu, vrlo je verovatno da bi članovi vladajuće partije, ili njima potčinjeni službenici, uticali na nasumično odabrane građane i procedure njihovog rada na način koji bi omogućio da donesene odluke budu u njihovom interesu. Postoji mogućnost da, iako bi tada građani bili nepristrasno odabrani, ništa ne bi sprečilo članove vladajuće partije da ih podmite, zastraše, ucene, utiču na njih na neki drugi način ili da im ometaju rad. Takve okolnosti ne bi stvorile situaciju koja bi za posledicu imala poboljšanje stanja izazvanog krizom političkog legitimiteta i autoritarizacijom političkog sistema.

"Multi-Body Sortition": sistem predstavničkih tela zasnovan na nasumičnom odabiru

Teril Borišis iznosi argumente protiv nasumičnog odabira u dvodomom zakonodavnom sistemu. On, sa jedne strane, ne veruje u prednosti doma u koga bi se birali izabrani predstavnici, a sa druge, strahuje da će prednosti nasumičnog doma biti preplavljene negativnim uticajima izabranog doma. Zapravo, on se u potpunosti protivi Gastilovom i Vrajtovom modelu, zalažući se za ideju složenog sistema predstavničkih tela u koje bi predstavnici bili birani nasumično (*multi-body sortition*), sa konačnim ciljem odbacivanja izbora kako u zakonodavnoj tako i u izvršnoj grani vlasti (Bouricius 2019).

Borišisov model predstavlja složeno zakonodavno telo sačinjeno od sistema predstavničkih tela u većini kojih se građani biraju nasumično (Bouricius 2013), koga će kasnije popularizovati Rejbruk (2018). Borišis u svom modelu pokušava da izvuče lekcije iz političkog sistema antičke Atine i da nadomesti nedostatke savremenih predloga koji proizlaze iz sukobljenih načela na kojima su zasnovani. U sistemu sačinjenom od šest tela, koga predlaže, bile bi raspodeljene različite nadležnosti, što bi omogućilo njihovo međusobno ograničavanje u vršenju vlasti (Bouricius 2013).

Prvo telo u redu je Savet za dnevni red[6] (*Agenda Council*). Njega bi činio uzorak nasumično odabranih građana iz grupe onih koji su se sami prijavili. Za ulogu bi imao postavljanje dnevnog reda (agende), tako što bi njegovi članovi racionalno birali pitanja od političkog značaja kojima zakonodavstvo treba da se bavi. Tu se njihova uloga završava. Borišis predlaže da se u ovoj fazi zakonodavnog procesa omogući i svim ostalim građanima da učestvuju u postavljanju dnevnog reda, posredstvom prava da podnesu peticiju koja bi stavila njihove predloge na razmatranje.

Drugi korak su Interesne komisije (*Interest Panels*), koje bi sastavljale nacrte zakonskih predloga. Ovo je jedino telo u Borišisovom modelu koje se ne bi biralo nasumično, već bi u njegovom radu učestvovali svi oni koji su se sami prijavili. Oni bi bili raspoređeni u više grupa, za šta bi mogao da se koristi žreb. Broj grupa bi bio određen brojem prijavljenih građana, a svaka grupa bi trebalo da uključi oko dvanaest (*dozen*) njih. Prijavljivanje omogućuje stručnjacima i drugim građanima koji imaju interese ili znanja u pogledu pitanja o kojima se odlučuje da daju svoj doprinos. Pošto je u pitanju telo koje ne donosi konačnu odluku o zakonu, autor pretpostavlja da će učesnicima biti u interesu da sastave što valjaniji nacrt ne bi li kasnije bio izglasan.

Treće su Komisije za ocenjivanje (*Review Panels*). Reč je o grupi komisija, od kojih bi se svaka bavila pitanjima iz određene oblasti. One bi bile sačinjene od nasumično odabranih građana, prethodno prijavljenih za rad u njima. Građani bi bili nasumično raspoređeni po komisijama, ne bi li im pitanja kojima bi se bavili bila dodeljena nepristrasno. U pogledu nadležnosti, ove komisije bi nalikovale postojećim radnim telima u parlamentu, te bi se u njima vodila rasprava o zakonskim predlozima, držala saslušanja i vodio proces sastavljanja i obrade konačnog zakonskog predloga. U pogledu načina rada, one bi nalikovale mini-javnostima, pošto je cilj da njihovi članovi izgrade informisane stavove i donesu racionalne odluke o predlozima na kojima rade. Borišis predlaže da one na nacionalnom nivou imaju sto pedeset članova, koji rade puno radno vreme u mandatu od oko tri godine. Tokom rada bi trebalo da im budu obezbeđene novčane nadoknade i pokriveni troškovi i neophodna podrška.

Četvrta je Politička porota (*Policy Juries*), čija je uloga glasanje o zakonskim predlozima. Prema Borišisovoj zamisli, ona bi na nacionalnom nivou trebalo da ima bar četiristo nasumično odabranih članova iz ukupne populacije, a ne samo onih koji su se samostalno prijavili, ne bi li se obezbedio reprezentativni uzorak. Učešće bi za odabrane građane bilo obavezno, uz opravdane izuzetke. Uloga porotnika bi bila da saslušaju izlaganja u korist i protiv zakonskih predloga o kojima treba da glasaju, bez učešća u raspravi.[7] Potom bi o njima odluči-

6 Prevodi naziva svih tela preuzeti su iz Rejbruk 2018.

7 Možda je ovo jedan od propusta Borišisovog modela. Uspeh mini-javnosti se pripisuje tome što u njima odluke donose građani koji su se o pitanju o kome odlučuju informisali tako što su

vali tajnim glasanjem, ne bi li se garantovala njihova nepristrasnost. Iako bi činili reprezentativan uzorak i predstavljali one slične njima, porotnici bi, prema Borišisu, trebalo da glasaju u skladu sa ličnim stavovima, a ne prema saznanju kako bi slični njima hteli da glasaju. Pošto je njena uloga odlučivanje o zakonskim predlozima, autor smatra da bi prethodna dva tela nastojala da sastave takve predloge koji bi Poroti bili prihvatljivi, kako u pogledu nepristrasnosti tako i u pogledu izbegavanja ekstremnih predloga.

Peti je Savet za proceduru (*Rules Council*). Bio bi takođe sačinjen od nasumično odabranih građana, sa mogućnošću da su već ranije birani u neko od ranijih tela i poznaju kako zakonodavni proces teče. Njihova uloga bi bila da određuju pravila i definišu procedure po kojima bi se vršio odabir, određivao kvorum i slično. Na taj način bi nezavisno telo, koje ne zna na koji način njihove odluke mogu uticati na neki zakonski predlog, određivalo objektivno kvalitetna pravila.

Šesti i poslednji je Nadzorni savet (*Oversight Council*). I ovo telo bi bilo sastavljeno od nasumično odabranih građana. Za ulogu bi imao da nadgleda nepristrasnost i pravedno postupanje službenika, i da odlučuju o pritužbama na njih. Službenici bi za ulogu imali izlaganje zakonskih predloga Političkoj poroti, te bi Nadzorni savet obezbeđivao da u tome postupaju tako da ne utiču na ishode glasanja. On bi mogao i da nadgleda implementaciju zakona od strane izvršne vlasti.

Borišis izdvaja pet načina na koje je ovaj model moguće upotrebiti: za donošenje jednog zakona (kao što je to slučaj sa mini-javnostima), za donošenje zakona samo u jednoj oblasti, zatim ne bi li se pružio deliberativni kvalitet pri procesima narodne inicijative i referenduma, te ne bi li se zamenio jedan od domova parlamenta, a ovaj model može i u potpunosti preuzeti zakonodavnu granu vlasti (*Ibid*.). Dakle, moguće ga je kombinovati i sa prethodno razmatrana dva modela.

Ovakav model ima moguće prednosti u hibridnom režimu, kakva je Srbija. Naime, u nedemokratskim društvima izabrani političari i birokratski aparat nastoje da ovladaju procedurama i zakonodavnim procesom. Borišisov model pretenduje da reši ovakve probleme tako što sprečava političare i administraciju da utiču na ishode odluka. On predviđa da odlučivanje o pravilima i proceduradili na njegovoj izradi. Kod Borišisa odlučuju građani koji ne učestvuju u deliberaciji i izradi zakonskog predloga, te im nije omogućeno da kroz deliberaciju transformišu svoje stavove i donesu informisanu odluku. Borišis, međutim, smatra da bi odsustvo deliberacije moglo da poveća njihovu volju za učestvovanjem. Ukoliko znaju da ne moraju da se trude oko argumentacije građani će biti spremniji da dođu na jedan ili par dana i da glasaju u skladu sa svojim stavovima. Međutim, ništa onda ne garantuje da porotnici ne bi glasali prema svojim pređašnjim stavovima, uprkos argumentima koje su imali da čuju. U tom pogledu, oni se ne bi mnogo razlikovali od profesionalnih političara koji glasaju prema svom ideološkom opredeljenju ili poziciji koju zastupa njihova partija.

rama, kao i određivanje agende i nadgledanje procesa budu povereni posebnim telima, sačinjenim od nasumično odabranih građana, kojima niti bi bilo u interesu, niti bi im bilo omogućeno da manipulišu procesima. Na taj način, nadležnosti bi bile jasno podeljene između različitih tela koja bi se međusobno ograničavala delovanjem jedne verzije mehanizma „kočnica i ravnoteža" (*checks and balances*). Pored toga, bile bi predviđene novčane nadoknade, obuka odabranih građana i drugi vidovi podrške, koji bi mogli pozitivno uticati na njihovu nezavisnost.

U pitanju je izrazito složen sistem, koji zahteva mnogo napora i resursa, ali i koji je sačinjen od mnogo tela koja bi u zakonodavnom procesu mogla stvoriti zabunu. Međutim, treba uzeti u obzir da su sve ove funkcije već deo zakonodavnih procesa u postojećim parlamentima. Već se upošljavaju službenici, pomoćnici, savetnici i drugi, ne bi li bilo omogućeno da se parlamentarni rad odvija nesmetano. Stoga, čak i kada bi Borišisov model zahtevao više resursa od postojećih predstavničkih tela, pogotovo za obuku građana, takav trošak bi mogao biti kompenzovan resursima koji se trenutno izdvajaju na kampanje i rad izabranih predstavnika, pogotovo jer postoji verovatnoća da bi to povećalo legitimnost i kvalitet predstavljanja, kao i odluka koje predstavnici donose. Detaljnije uvide u funkcionisanje Borišisovog modela mogli bismo, međutim, imati tek ukoliko bi došlo do njegove implementacije u praksi.

Bilo kako bilo, Borišisove pretpostavke ne moraju biti konačne. Moguće je da je Borišis, podstaknut antičkim atinskim idealom, nastojao napraviti savršen teorijski demokratski sistem, koji u praksi možda ne bi funkcionisao kako to on zamišlja. Stoga dizajn koga predviđa predstavlja jedan teorijski model koji bi, prilikom njegove institucionalizacije, mogao da poprimi oblik u zavisnosti od konteksta i potreba sistema u kome se primenjuje. Zapravo, njegova vrednost ne mora ni biti u njegovim realnim mogućnostima implementacije. Borišis daje uvid na koji način je moguće podeliti nadležnosti u zakonodavnom telu tako da se međusobno ograničavaju, ali ističe i važnost uloge građana u različitim fazama zakonodavnog procesa. U tom pogledu je informativna vrednost ovakvog teorijskog modela pri razmatranju institucionalizacije nasumičnog odabira od najvišeg značaja, čak i onda kada ne nameravamo da ga u potpunosti primenimo u praksi.

ZAKLJUČAK: ODAKLE POČETI?

Uprkos činjenici da su sva tri razmatrana modela – građanske skupštine, Gastilov i Vrajtov *legislature by lot* i Borišisov *multy-body sortition* – u načelu predstavničke institucije zasnovane na legitimnom vidu političkog predstavljanja od strane nasumično odabranih građana opisanog u četvrtom delu rada, ne postoje izgledi da bi njihova institucionalizacija u hibridnom režimu zasigurno vodila okončanju krize političkog legitimiteta. Sa jedne strane, iskustvo sa građanskim skupštinama u Srbiji pokazuje da efekti nasumičnog odabira

nemaju domete ukoliko tela u kojima se koristi nisu deo institucija u okviru političkog sistema. Stoga je neophodno da ovakva tela budu institucionalizovana, ne bi li se obezbedili mehanizmi autorizacije i odgovornosti predstavnika, kao i sprovođenje njihovih odluka. Sa druge strane, međutim, čak i kada bi se to desilo, u hibridnom režimu ne postoje izgledi da bi političari sa svojim autoritarnim težnjama dozvolili nesmetano funkcionisanje ovakvih institucija. Oni bi, naime, mogli da manipulišu, ili čak upravljaju, zakonodavnim procedurama i odabirom građana, kao što je to trenutno slučaj sa izborima. Iako bi se zasigurno među nasumično odabranim predstavnicima našli oni koji ne bi podlegli manipulacijama i pritiscima, njihova zalaganja bi mogla biti uzaludna. Moguće je stoga da ovi modeli mogu biti rešenja krize političkog legitimiteta u konsolidovanim demokratijama, ali se ipak ne čini da se isto može ubrzo desiti i u hibridnom režimu.

Ograničeni uspeh građanskih skupština u Srbiji pokazuje drugu sliku. Ukoliko uključivanje građana u demokratske inovacije vodi njihovom obrazovanju i sticanju kompetencija za učešće u demokratskom donošenju političkih odluka, onda bi uključivanje velikog broja građana u ovakve procese omogućilo razvijanje demokratske kulture koja visoko vrednuje ulogu građana u politici. Osnaženi i kompetentni građani bi bili nosioci alternativnog vida demokratizacije, koja ne ide kroz izborne procedure i uspostavljanje odgovarajućih institucionalnih mehanizama, već kroz procese koji se zasnivaju na građanskoj participaciji i njihovoj međusobnoj deliberaciji. Nasumičan odabir bi u Srbiji stoga trebalo da bude deo šireg procesa uspostavljanja inovativnih ustanova i uključivanja građana u procese odlučivanja, koji će u krajnjoj crti stvoriti sistem u kome bi demokratski legitimno predstavljanje od strane nasumično odabranih predstavnika bilo uspešno.

Imajući sve navedeno u vidu, čini se da trenutno postoji potencijal da demokratski legitimno predstavljanje nasumično odabranih predstavnika u Srbiji bude primenjivo na dva načina: uvođenjem liste „nasumičan građanin" pri izborima političkih predstavnika i fokusom na eksperimente i postepenu institucionalizaciju demokratskih inovacija nižeg obima. U oba slučaja bi nasumičnim građanima bila pružena prilika da učestvuju, predstavljaju i budu predstavljeni od onih koji im nalikuju.

U prvom slučaju, građanima u Srbiji bi bilo omogućeno da pri glasanju za predstavnike, osim opcije da glasaju za liste koje su priložile političke partije i grupe građana, glasaju za listu „nasumičan građanin". Na taj način bi u predstavničke institucije mogli da izaberu proporcionalan broj građana kojima bi mandat bio dodeljen žrebom broju glasova koji je dobila lista „nasumičan građanin". To znači da bi ova opcija bila tretirana kao i bilo koja izborna lista, osim u tome što bi nosioci mandata na ostalim listama bili unapred određeni od strane podnosilaca lista, a za listu „nasumičan građanin" bi, po okončanju izbora i preraspodele mandata, njihovi nosioci bili određeni žrebom. Ovo bi omogućilo nasumičnim građanima da se upuste u zakonodavni proces zajedno sa iskusnim političarima i tako steknu neophodne kompetencije za

buduću participaciju. Na taj način bi nasumičan odabir bio uveden u nacionalni parlament.

U drugom slučaju, građani bi imali mogućnost da budu nasumično odabrani za učešće u demokratskim inovacijama, poput građanskih skupština. U više navrata je naglašavano da građanske skupštine pospešuju interesovanja građana za političkom participacijom i vode izgradnji njihovih kompetencija. Dalji eksperimenti sa građanskim skupštinama i sličnim inovacijama, te njihova potencijalna institucionalizacija bi trebalo da vode novim uvidima o značaju nasumičnog odabira na stepen participacije i kvalitet deliberacije. S obzirom na njihove dosadašnje uspehe, efekti ovih praksi na demokratizaciju bi trebalo da budu izrazito pozitivni.

Oba ova načina mogla bi biti samo prvi korak u postepenom uvođenju mehanizama nasumičnog odabira političkih predstavnika u Srbiji, čija bi evolucija za rezultat trebalo da ima uvođenje nasumičnog odabira širih razmera kada za to budu ostvareni uslovi. U tom pogledu bi u radu razmatrani modeli mogli imati različit značaj: mogli bi biti u potpunosti primenjeni, zatim bi mogli biti ciljevi kojima se stremi u procesima institucionalizacije nasumičnog odabira, ali imati i visoku informativnu vrednost, pogotovo imajući na umu uvide o značaju postavljanja dnevnog reda, odlučivanja o pravilima i procedurama, kao i kontrole procedura od strane nasumično odabranih građana, prisutnih u Borišisovom radu.

LITERATURA

Aristotel. 1976. *Politika*. Beograd: BIGZ.

Barnett, Anthony and Peter Carty. 2008. *The Athenian option: Radical reform for the House of Lords*. Exeter: Imprit Academic.

Benhabib, Seyla. 1994. "Deliberative rationalality and models of democratic legitimacy". *Constellations*, 1(1): 26–52.

Bouricius, Terrill G. 2019. "Why hybrid bicameralism ss not right for sortition". In *Legislature by lot: Transformative designs for deliberative governance*, eds. John Gasil and Erik OlinWright, 313–32. London / New York: Verso.

Bouricius, Terrill G. 2013. "Democracy through multi-body sortition: Athenian lessons for the modern day". *Journal of Deliberative Democracy*, 9(1). doi:10.16997/jdd.156.

Bursać, Dejan. 2024. *Osnovi reforme izbornog sistema: slučaj Srbije*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Callenbach, Ernest and Michael Phillips. 2008. "A citizen legislature". In *A people's parliament / A citizen legislature*, Sutherland Keith, Ernest Callenbach and Michael Phillips. Exeter: Imprit Academic.

Dahl, Robert A. 1990. *After the revolution? Authority in a good society*. New Haven: Yale University Press.

Dal, Robert 1997. *Poliarhija: participacija i opozicija*. Beograd: Filip Višnjić.

Dal, Robert. 1999. *Demokratija i njeni kritičari*. Podgorica: CID.

Damnjanović, Ivana. 2018. "Democratic innovations in Serbia: A misplaced trust in technology". *Contemporary Politics*, 25(1): 111–27.

Dimitrijević, Nenad. 2016. *Demokratija na ivici: rasprave o krizi i alternativama*. Beograd: Fabrika knjiga.

Đorđević, Ana and Jelena Vasiljević. 2022. "The effects of deliberation on citizen knowledge, attitudes and preferences: A case study of a Belgrade deliberative mini public". *Philosophy and Society*, 33(1): 72–97.

Dowlen, Oliver. 2008. *The political potential of sortition: A study of the random selection of citizens for public office*. Exeter: Imprint Academic.

Fiket, Irena. 2019. *Deliberativno građanstvo*. Novi Sad / Beograd: Akademska knjiga / Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Fiket, Irena and Biljana Đorđević. 2022. "Promises and challenges of deliberative and participatory innovations in hybrid regimes: The case of two citizens' assemblies in Serbia". *Philosophy and Society*, 33(1): 3–25.

Fiket, Irena, Vujo Ilić and Gazela Pudar Draško. 2022. "Failed expectations: Can deliberative innovations produce democratic effects in hybrid regimes?" *Philosophy and Society* 33(1): 50–71.

Fiket, Irena, Čedomir Markov, Vujo Ilić and Gazela Pudar Draško, eds. 2024. *Participatory democratic innovations in Southeast Europe*. London / New York: Routledge.

Fiket, Irena, Zoran Pavlović i Gazela Pudar Draško. 2017. *Političke orijentacije građana Srbije: kartografija nemoći*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

FreedomHouse. 2024. "Nations in Transit 2024: Serbia". *Freedom House*. https://freedomhouse.org/ country/serbia/nations-transit/2024 (July 1, 2024).

Gastil, John and Erik Olin Wright. 2019a. *Legislature by lot: Transformative designs for deliberative governance*. London / New York: Verso.

Gastil, John and Erik Olin Wright. 2019b. "Legislature by lot: Envisioning sortition within a bicameral system". In *Legislature by lot: Transformative designs for deliberative governance*, eds. John Gastiland Erik Olin Wright. London / New York: Verso.

Gurijev, Sergej i Danijel Trajsman. 2022. *Spin diktatori*. Beograd: Arhipelag.

Janković, Ivana. 2022. "Deliberative democracy – theory and practice: The case of the Belgrade Citizens' Assembly". *Philosophy and Society*, 33(1): 26–49.

Kastels, Manuel. 2022. *Sunovrat: kriza liberalne demokratije*. Beograd: Clio.

Krastev, Ivan. 2017. *Ometena demokratija: globalna politika protesta*. Beograd: Službeni glasnik.

Krauč, Kolin. 2018. *Postdemokratija*. Loznica: Karpos.

Levitsky, Steven and Lucan A. Way. 2010. *Competitive authoritarianism: hybrid regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lončar, Jelena. 2023. *Performans političkog predstavljanja: čemu služe govori predstavnika?* Beograd: Fakultet političkih nauka.

Lončar, Jelena i Dušan Spasojević. 2024. „Izborni proces u Srbiji – između starog i novog kompetitivnog autoritarizma." *Politički život*, 2024(26): 9–22.

Manin, Bernard. 1997. *The principles of representative government*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pateman, Carole. 1970. *Participation and democratic theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pateman, Carole. 2012. "Participatory democracy revisited". *Perspectives on Politics*, 10(1): 7–19.

Pavićević, Đorđe. 2016a. "Postdemokratske kritike demokratije: transformacija ili urušavanje demokratije". *Sociologija*, LVIII(4): 505–24.

Pavićević, Đorđe. 2016b. „Aristokratska teza". *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 10(16): 9–24.

Pavićević, Đorđe i Marko Simendić. 2016. *Disciplinovanje demokratije: klasične kritike i moderna sporenja*. Beograd: Fabrika knjiga.

Pew Research Center. 2024. "Representative democracy remains a popular ideal, but people around the world are critical of how it's working". *Pew Research Center*. https://www.pewresearch.org/ global/2024/02/28/representative-democracy-remains-a-popular-ideal-but-people-around-the-world-are-critical-of-how-its-working/ (July 1, 2024).

Pitkin, Hanna F. 1967. *The concept of representation*. Berkeley: University of California Press.

Przeworski, Adam. 1999. "Minimalist conception of democracy: A defense". In *Democracy's value*, eds. Ian Shapiro and Casiano Hacker-Cordón, 23–55. Cambridge: Cambridge University Press.

Ransijer, Žak. 2017. *Mržnja prema demokratiji*. Loznica: Karpos.

van Rejbruk, David. 2018. *Protiv izbora*. Novi Sad: Futura publikacije.

Reuchamps, Min and Jane Suiter, eds. 2016. *Constitutional deliberative democracy in Europe*. Colchester: ECPR Press.

Sintomer, Yves. 2023. *The government of chance: Sortition and democracy from Athens to the present*. Cambridge: Cambridge University Press.

Smith, Graham. 2009. *Democratic innovations: Designing institutions for citizen participation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Spasojević, Dušan i Zoran Stojiljković. 2020. *Između uverenja i interesa: ideologije i organizacija stranaka u Srbiji*. Beograd: Fabrika knjiga.

Stone, Peter. 2009. "The logic of random selection". *Political Theory*, 37(3): 375–97.

Stone, Peter. 2016. "Sortition, voting, and democratic equality." *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 19(3): 339–56.

Šumpeter, Jozef. 1960. *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*. Beograd: Kultura.

Sutherland, Keith. 2008. "A people's parliament". In *A people's parliament / A citizen legislature*, eds. Keith Sutherland, Ernest Callenbach and Michael Phillips. Exeter: Imprit Academic.

Teodosijević, Bojan i Zoran Pavlović. 2020. *Pred glasačkom kutijom: politička psihologija izbornog ponašanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Timotijević, Jovana and Iva Čukić. 2024. "Toward the democratization of urban planning: A case study of three deliberative forums in Belgrade." In *Participatory democratic innovations in Southeast Europe*, eds. Irena Fiket, Čedomir Markov, Vujo Ilić and Gazela Pudar Draško, 91–114. London / New York: Routledge.

V-Dem. 2024. "Democracy winning and losing at the ballot: Democracy Report 2024". *V-Dem*. https://v-dem.net/documents/43/v-dem_dr2024_lowres.pdf (July 1, 2024).

WFD. 2020. *Youth emigration and political distrust in Serbia*. Belgrade: Westminster Foundation for Democracy. https://www.wfd.org/sites/default/files/2022-02/WFD-Serbia-Research-Survey-and-analysis-Youth-emigration-and-Political-Distrust-2020.pdf (July 1, 2024).

Владисављевић, Небојша. 2019. *Успон и пад демократије после Петог октобра*. Београд: Архипелаг.

Вучићевић, Душан. 2020. *Мешовити изборни системи: структура, генеза, последице*. Београд: Службени гласник.

Јовановић, Милан. 2022. *Слободни и поштени избори: стандарди, концепти и мерења*. Београд: Факултет политичких наука / Службени гласник.